

*Любов Олійник, викладач,
Хмельницький національний університет*

ЗБІРНИКИ «УЧИТЕЛЬНЕ ЄВАНГЕЛІЄ» ЯК ВЗІРЦІ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОПОВІДНИЦЬКОЇ ПРОЗИ МОГИЛЯНСЬКОЇ ДОБИ

У статті аналізуються збірники проповідей «Євангеліє Учительне», наголошується на їх важливості для українського письменства I половини XVII ст., вказано на особливості побудови проповідей, на їх художні цінності.

Ключові слова: бароко, проповідь, казання, передмова, символ, композиція.

В статье анализируются сборники проповедей «Евангелие Учительное», акцентируется их важность для украинской словесности I половины XIX века, указываются особенности построения проповедей, их художественные ценности.

Ключевые слова: барокко, проповедь, поучение, предисловие, символ, композиция.

The article deals with «Yevanheliye Uchytel'ne» collection of preachings. It emphasizes the importance of the preachings for Ukrainian literature of the early XVIIth century. The work points out the peculiarities of preachings structure, their literary value.

Key words: baroque, preaching, sermon, foreword, symbol, contexture.

На сучасному етапі вивчення історії української літератури досить актуальними є проблеми, пов'язані з вивченням творчості письменників доби Бароко, зокрема проповідницької прози могилянської доби, що довгий час знаходилась під забороною прочитання та дослідження. Праці В. Перетця, С. Маслова, В. Кречотня, І. Ісиченка та інших літературознавців дають нам певні відомості про неї. Однак, до сьогодні не є досконало вивченими і потребують нового, детальнішого аналізу збірники проповідей «Євангеліє Учительне».

На слов'янських теренах книги такого типу поширювались у друкованому або рукописному варіанті. Найдавніше „Євангеліє Учительне” було укладене учнем святого Мефодія Костянтином ще у 898 році, що містило 51 бесіду на недільні дні, починаючи з Великодня. Це був дослівний переклад з грецької скорочених тлумачень отців церкви. Популярним також було Євангеліє константинопольського патріарха Філофея, яке відоме на території України як „Учительне Євангеліє” Каліста. Збірник об'єднував казання, перекладені церковнослов'янською мовою з грецької ще в 1343 році, а за іншою версією – в 1407, і називався „Поченія, избранна оть святого Євангелія и оть многихъ божественныхъ писаній...” [6, 81]. Проте одностайної думки стосовно авторства книги все ж немає: збірник, за грецькими рукописами, був укладений Константинопольським патріархом Філофеєм, а українські видання 1606, 1616, 1637 років приписують патріарху Калісту Ксанфопулу, попереднику Філофея. Іноді у заголовку рукописів та в друкованих виданнях з'являється ім'я Іоанна Златоуста. За книгою, за усталеною роками традицією, прикріпилось авторство Каліста. С. Маслов зауважив, що збірник має дві частини: перша налічує 53 проповіді на недільні та деякі інші дні, починаючи з неділі про митаря і фарисея і закінчуючи 32 неділею після Трійці; друга складається з 26 повчань на неперемісні свята і деякі пов'язані з ними неділі, починаючи з 1 вересня і закінчуючи 29 серпня (неділя перед Воздвиженням хреста, неділя перед Різдом Христовим, неділя після Різдва та інші). В. Кречотень наголошує, що у цих проповідях тлумачились євангельські сюжети, призначені на відповідний день церковного календаря, інколи порушувались моралістичні теми, не пов'язані з євангельськими текстами [4, 13-14]. В. Н. Перетц зазначає, що рукописні збірники відображають живу українську мову і не мають нічого спільного, крім плану, з „Учительним Євангелієм” Каліста, яке було перекладено з грецької у кінці XIV чи на початку XV ст., а повчання у цих нових збірниках мають невідоме джерело [7, 5].

За взірцем „Євангелія Учительного” Каліста у XVI – XVII ст. з’явилося чимало подібних збірників. У XVI ст. відомо 10 таких видань: 1569 року у Заблудові під редакцією Івана Федорова, потім 1580 та 1598 роках – у Вільно. Гедеон Балабан 1606 року виправив і перевіряв текст слов’янського збірника відповідно до грецького оригіналу. Цей же варіант вдруге був виданий у 1616 році. Сучасний дослідник Марчело Гардзаніті припускає, що Балабанівською редакцією скористався і Мелетій Смотрицький, який у передмові до книги, що вийшла 1616 року у Вевсі і 1637 у Києві, виявляє бажання відгородити український народ від використання польських книг в православній церкві і повернутися до візантійської традиції [1, 173]. Українські „Учительні Євангелія” складаються із різної кількості повчань, але в середньому – із 76-77 проповідей [9, 40].

У кінці 1619 року в Рахманові, в маєтку княгині Ірини Вишневецької, Транквіліон-Ставровецький видає власний збірник проповідей „Євангелія Учительного”, які, очевидно, автору доводилося проголошувати на недільні та інші святкові дні. Дотримуючись тодішньої традиції книгописання, митрополит розпочинає його з посвяти різним магнатам: князю Юрію Чарторийському, князю Самуїлу Іоакимовичу Корецькому та княгині Ірині Вишневецькій. Основному змісту твору передують послання-посвята та „Предмова до чительника”, що є ідентичною для примірників з посвятами для князя Чарторийського та князя Корецького, і абсолютно відмінною у екземплярах для Ірини Вишневецької. Після неї розміщено три невеличких замітки: в одній даються настанови про порядок читання проповідей, зібраних у збірнику, та дві статті: „И не съкрывай в землю невѣдомости таланта господня, увѣреннаго тебе, лѣности ради твоея, да не сих дѣля геенской муці преданбудеши” та „Достоит сію книгу душеспасительную не тылков церкви, но и в дому своем имѣти всякому правворному христіанину. Прочитай часто, поучайся в законѣ господни день и ноц и разумѣй истинну” [8, 8]. В. Шевченко кваліфікує посвяти К. Транквіліона-Ставровецького як „перефрідійний контекст праці, яка засвідчила появу солідного, сформованого, зрілого й компетентного проповідника” [10, 4].

У книзі налічується 109 проповідей, які можна поділити на дві частини. Перша частина – 69 повчань на недільні та інші дні цілого року, на недатовані, перемісні свята. Друга – 36 повчань на датовані свята, 30 з яких присвячено святам та пам’яті святих, 6 – на неділі, та 4 проповіді на різні випадки (на освячення новоствореної церкви, на постриг у монахи, на шлюб, надмогильне повчання). На кожен день автор, як правило, дає одне повчання, але у деяких випадках наводить два, а на святкування Паски, П’ятидесятниці та Різдва Христового – по три, на Великий Четвер – п’ять. Завершувались вони молитвами. У кінці збірника розміщений зміст, перелік помилок та післямова видавців.

Значна частина проповідей цього збірника побудована за традиційною схемою: починаються із приступу на кілька рядків (вступу), який інколи міг займати і кілька сторінок, потім йде євангельське читання на означений день. Після тлумачення євангельського тексту починається власне казання, що розбивалось на дві частини, кожна з яких призначалась для читання у різний час літургії, мала свій заголовок та тлумачила Святе Письмо. Проте така структура не є усталеною і часто зазнає різних варіацій. Зміни спостерігаються у вступі, який з невеликого уривку переростає у досить об’ємний, досягаючи інколи розмірів окремої частини. Вступ, наприклад, до третього повчання на день П’ятидесятниці займає дві з половиною сторінки.

К. Транквіліон-Ставровецький досить довільно інтерпретує євангельський текст, про що говорить С. Маслов [6, 81-120]. Замість повного євангельського читання, призначеного на відповідний день, автор подає скорочений, опускаючи при цьому не досить важливі, на його думку, подробиці (повчання на Лазареву суботу [8, л. 63 зв., 64; л. 192-193]). Трапляються випадки, коли замість потрібного тексту Святого Письма проповідник подає інший, як це видно у повчанні на шосту неділю після П’ятидесятниці. Замість належного Євангелія про зцілення хворого – від Матвія IX, 1-8 – наведено Євангеліє про заповіді блаженства – від Матвія IV, 25, V, 1-12 [8, л. 230 зв.]. Структуру третього, четвертого та п’ятого повчання на Великий Четвер ускладнено. Вона набуває такої схеми: вступ – євангельський текст – перша частина повчання – євангельський текст – друга частина повчання. Ці уривки утворюють неперервну розповідь про останні дні життя Христа: від молитви в Гетсиманському саду до моменту, коли воїн пронизав груди Ісуса списом. Слід відзначити, що кожне з євангельських читань є контамінацією текстів зі всіх євангелістів.

Проповідник у деяких випадках замінює один уривок іншим біблійним текстом, або уривком з церковних піснеспівів. Наприклад, в третьому повчанні на день Паски в основу тлумачень покладено уривок з Пасхального канону Іоанна Дамаскина: „... вьскресенія день просвітимося, людіе! Пасха господня, пасха! От сьмерти убо к жизни и от землѣ на небо Христос, бог наш, превел ест” [8, с. 130]

Є у збірнику повчання, які не тлумачать Святого Письма. У таких випадках автор власний

сюжет, для якого характерне повчання з додаванням догматично-полемічного, урочистого (хвала та прославляння Бога та Святих) та розповідного (історичні та есхатологічні) відтінку. Традиційно всі ці елементи переплітаються у межах проповіді, і тільки окремі частини повчань мають чітко визначений характер. У казаннях проповідник використовує переважно алегоричне тлумачення біблійних текстів. Покликання апостолів письменник уподібнює, наприклад, до життя бурхливого моря, а християнське вчення не що інше, як кинутий у море невід. [8, л. 212 зв.]. У притчі про милосердного самарянина проповідник бачить картину падіння роду людського та його спокуту через Ісуса Христа. Автор використовує символи вина та елею, які у проповіді змінюють своє значення: вино, елеї, які проливає самарянин на пораненого, є ознакою хрещення гіжни та обіцяною вічної радості, тому що цими „двома видами възводится человеческое естество на покааніє, и раны его грѣховныя уврачеваны бывають” [8, л. 332 зв.]; а в іншому місці ці ж символи є ознакою двох природ Христа: вино – божественне начало, а елеї – людське.

Подекуди текст проповідей ускладнюється різними історичними вставками: у другому повчанні на неділю після Різдва Христового перераховано п'ять причин, через які Бог дозволив убивство віфлеємських немовлят: проявити злість Ірода, показати велика силу бога, бо ніщо не може подолати того, кого оберігає Господь, поширити погослос про побиття немовлят серед язичників на всю Палестину, Сірію і навіть Рим, щоб усі дізнались про народження Царя, з'явився прообраз мучеників за ім'я Христа; в особі Ірода показати прообраз мучителів [8, л. 83]. Не можна не погодитися, що ці причини були визначені довільно, а їх кількість можна і збільшити, і зменшити. Тобто ці тези можна легко спростувати або підтвердити. Подібні відступи знаходимо у повчанні на Різдво Іоанна Хрестителя, де перераховується сім дарів для Іоанна [8, л. 129], в третьому, четвертому та п'ятому повчаннях на Великий Четвер, де перераховано сім таємниць добровільної смерті Христа, шість останніх слів на хресті, п'ять чудес після смерті Ісуса та інші [8, л. 89-114]. Аналізуючи структуру проповідей Кирила Транквіліона-Ставровецького, важко не помітити його літературний талант як новатора жанру, саме це, можливо, і стало однією з основних причин такої реакції на збірник.

У 1637 році П. Могила опубліковує докладний переклад тогочасною українською мовою „Євангелія Учительного” Каліста. Про популярність народної мови Євангелій учительних зазначає О. Купчинський: „Відомо, що нерідко Євангеліє у храмах не лише, читали, але й тлумачили і викладали українською (руською) народно-розмовною мовою, чим засвідчували її „гідність” для церкви. Велику роль під оглядом відіграли Учительні Євангелія, які безпосередньо призначалися для широких народних верств” [5, 209]. Це видання було орієнтоване на масового читача, який би розумів все, про що йде мова в проповідях. Укладачі бібліографічного покажчика „Петро Могила (1596-1647)” наголошують, що „характерною особливістю проповідей Могили є те, що, бажаючи зробити їх доступними і зрозумілими широким прошаркам українського люду, він майже всі біблійні тексти подає тогочасною українською мовою” [2, 11]. Для митрополита „це видання було особливо дорогим, оскільки готувалось декілька років і за його життя вийшло тільки один раз” [3, 89].

Перу святителя у збірнику належать тільки передмови: одна розкриває авторський задум, інша – є зверненням до читачів. Вони є вдалим зразком проповідей, призначених для духовенства та чернецтва. Слід відмітити, що кожна книга, за тодішньою літературною традицією, розпочиналася з посвяти та передмови, якою автор звертався до уявного читача, повідомляючи про мету написання книги, про свої майбутні плани, про ставлення до певних осіб чи подій. Цієї традиції дотримався і П. Могила, побудувавши книгу за усіма канонами. Митрополит розпочинає збірник присвятою Богдану Стеткевичу Любавицькому, де згадує заслуги останнього та його предків у захисті православної церкви та вітчизни. У передмові відзначено роль польського короля Володислава IV перед православною церквою, висловлює щирю подяку земському писарю київського воєводства Федорові Проскурі Сущанському, який робив щедри пожертви для церкви. Наголошено на ролі предків писаря у справі захисту православної віри та службі державі, згадано всі добрі вчинки роду, висловлено подяку.

Головним адресатом передмов і всієї книги є, звісно, духовенство Київської митрополії, бо саме йому доводиться доносити Боже Слово до прихожан. Вступна проповідь-звернення має чітку логічну структуру, так, щоб священнослужитель, прочитавши її, зрозумів, ким він є, які риси характеру має розвивати у прихожан, яке його істинне призначення, чим він має жити. Текст передмови ускладнений частими посиланнями на Святе Письмо, цитатами з книг Левіту, Виходу, Діянь Апостолів, Пророків Малахія, Іезекіїля, Ісайї.

Передмова складається з двох частин. Перша половина – це з'ясування значення слова „священик”, визначення його прав та обов'язків. Друга – є гомілетичною наукою митрополита. Тут

розкрито суть проповіді, що є правдивою їжею, „якою душа вічно жити може”, бо вона, „заблудших від православної віри знову на дорогу правдиву повертає”, „невідуючих навчає”, „у відчай впадших двигает і до чувств християнських приводить”. Святитель вказує й інші ознаки цього жанру, наприклад: „розділених серцем для ядовитого гніву поєднує і братолюбивою одежою приоздобляє”, вона як „острий меч на вбивство і розбій приготовлений крушить, погашає страсть до нечистих замислів і справ”, „озяблі серця вірних до набожества розпалляє, а закам’янілі руки робить м’якими і здатними до милостині”, „впевнену дорогу до Царства небесного указує і торує” [3, 97].

Перекладна частина тексту збірника П. Могили починається з 18 сторінки. Це, як правило, однакові за побудовою 79 розділів. Проповіді, зібрані в „Учительному Євангелії”, побудовані за такою схемою: спочатку йшло читання Євангельського тексту на кожен день, потім подавалось тлумачення тексту з акцентом на моральних якостях, що допомагало акцентувати повчальний аспект даного уривку, і вкінці – підсумок сказаного. Такий спосіб укладання казань запозичений, на думку М. Перетца, у проповідника Я. Вуека [7, 9]. П. Могила кожен розділ розпочинає з читання Євангельського тексту, далі йде поширений переказ притчі чи слів Ісуса Христа з Нового Завіту з докладним тлумаченням кожної фрази. Закінчується проповідь висновком повчального або морального змісту. Тексти проповідей рясніють такими біблійними образами, як фарисей, митник, блудний син тощо. Тут є сцени Страшного Суду, вигнання Адама та Єви з раю, що були типовими для літератури цього жанру, адже на їх прикладі легко можна показати милосердя і справедливість Господа Бога, який віруючих вчить покірності, побожності, каяття і рятує душі.

У казаннях, які пропонувалися для читання у дні Великого посту, розкривається значення та важливість посту, який є необхідним у духовному житті православного християнина, вказується на правдивість православної віри, наголошується на важливості поклоніння іконам. Проповіді цього розділу найповніше розкривають значення образу Ісуса Христа, пояснювали причини та мету страждань Ісуса на хресті заради спасіння усього людства. Шостий, сьомий, восьмий та дев’ятий розділи розкривають значення символу хреста, який є знаком терпіння, сили, радості, спасіння, воскресіння, вічного щасливого життя. На шостий тиждень Великого посту читаються проповіді про воскресіння Лазаря та в’їзд Христа до Єрусалиму. Дванадцятим розділом „В святу велику неділю Паски. На утренью” починається пасхальний цикл повчань. Вони сприяли утвердженню фундаменту православної віри – воскресіння Ісуса Христа – найсильнішого доказу правдивості науки Господньої, свідченням майбутнього воскресіння усіх мертвих, знаком вічного життя вірних слуг Христа.

На п’ятдесятій день після Паски, Сходження Святого Духа, в „Учительному Євангелії” подано кілька повчань: „В неділю Хомину”, „В неділю святих жон Мироносиць”, „Наука на вознесення Господне”, „В неділю Святої п’ятидесятниці, о науці Христовой, если хто прагне” тощо. Усі проповіді показують важливість цього Євангельського епізоду для апостолів, перших християн і для всієї Церкви Христової. Через любов, радість, мир, доброту, розуміння Святого Письма та інші дари Святий Дух помазав віруючих на Христових воїнів, а їхні тіла стали його храмом.

Наступні тридцять два розділи, які читаються після П’ятидесятниці, присвячені вшануванню всіх Святих, навчають прихожан різним чеснотам. У збірнику поміщено повчання на початок Нового року, Різдво Пресвятої Богородиці, Успіння Діви Марії, Усічення голови Іоанна Предтечі, проповіді для вшанування пам’яті великомучеників Димитрія, Кузьми, Даміана, святителя Іоанна Златоуста, подаються казання на окремі євангельські тексти. Вісім повчань присвячені Різдвям святам: Різдво та Хрещення Ісуса Христа, Стрітення Господне.

Отже, і Петро Могила, і Кирило Транквіліон-Ставровецький при укладанні власних збірників дотримувались тодішніх правил написання проповідей та намагалися якомога ближче наблизити свої твори до зразків попередників. Проповідники також дбали про те, щоб їхні казання були доступними та зрозумілими для масового читача.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гардзанини М. «Учительное евангелие» Мелетия Смотрицкого в контексте церковно-славянской традиции евангельской гомилетики и проблема перевода евангельских чтений / Марчелло Гардзанини. // Traduzione e rielaborazione nelle letterature di Polonia Ucraina e Russia XVI – XVIII secolo a cura di Giovanna Brogi Bercoff, maria Di salvo, Luigi Marinelli Redazione dell’orso. – Alessandria, 1999. – С. 167-186.
2. Голобуцький П. В. Петро Могила (1596-1647) : Бібліографічний покажчик : [НАН України. Нац. б-ка ім. В.І. Вернадського. Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія»] / Голобуцький П. В., Моїсеєнко Н. І., Хижняк З. І., Онищенко О. С. (голова редкол.)– К. : НБУВ, 2003. – 248 с.
3. Климов В. Феномен Петра Могили (Біографія. Діяльність. Позиція) / Климов В., Колодний А., Жу-

- ковський А. – К. : “Дніпро”, 1996. – 270 с.
4. Кречотень В. І. Оповідання Антонія Радивиловського : З історії української новелістики XVII ст. / Кречотень В. І. – К. : Наукова думка, 1983. – 407 с.
 5. Купчинський О. Українська церква і питання української (руської) народно-розмовної мови у другій половині XVI – XVII століттях / Олег Купчинський. // Варшавські українознавчі записки, 4-5. Польсько-українські зустрічі. – Варшава. – 1997. – С. 200-218.
 6. Маслов С. И. Кирилл Транквилион-Ставровецкий и его литературная деятельность. Опыт историко-литературной монографии / Маслов С. И. – К. : Наукова думка, 1984. – 245 с.
 7. Перетц В.Н. К вопросу об «Учительных Евангелиях» XVI – XVII вв. / В. Н. Перетц // Исследования и материалы по истории старинной украинской литературе XVI – XVIII веков : статьи / Перетц В. Н. – М.-Л., 1962. – С. 5-49.
 8. Транквіліон-Ставровецький К. Євангеліє Учительное / К. Транквіліон-Ставровецький. – Почаїв, 1619.
 9. Чапіга І. П. Учительні Євангелія як жанр ораторсько-проповідницького письменства / Чапіга І. П. // Мовознавство. – 1995. – № 6. – С. 39-46.
 10. Шевченко В. Кирило Транквіліон-Ставровецький / Віталій Шевченко // Українська мова та література. – 1996. – Ч. 15. – С. 4.